
**SUOČAVANJE
S LOŠOM PROŠLOŠĆU:
TREBA LI SRBIJI
I CRNOJ GORI
KOMISIJA ZA ISTINU?^I**

NENAD DIMITRIJEVIĆ

UVOD

Nakon proto-demokratske promene režima, tranzicioni sistem ima, između ostalog, za cilj da uspostavi pravnu državnost i da garantuje sigurnost osnovnih ljudskih prava u društvu u kome su oba ova nosiva elementa demokratije bili ili razoreni ili nisu ni postojali. Ovaj kompleksni zadatak dobija još jednu dimenziju u društvima čija je neposredna prošlost obeležena ne samo autoritarnom prirodom pret hodnog režima, već i masovnim režimskim zločinima. Osnovno pitanje je jednostavno: da li nova politička zajednica, koja se legitimira demokratskom intencijom, treba da se suoči sa zločinima starog režima? Dileme koje se otvaraju ovim pitanjem kreću se u rasponu od praktično-političkih do moralnih, zaokupljajući podjednako političke elite, aktere u civilnom društvu, građane i teoretičare. Odgovori se traže između polova politike zaborava i politike otvorenog i višedimenzionalnog suočavanja sa prošlošću. Skeptici najčešće ukazuju na višestruku kontekstualnu uslovljenost demokratske tranzicije. Novi režim suočava se sa mnogobrojnim i često kontradiktornim problemima koji ga – svaki za sebe i svi zajedno – opterećuju uvek novim imperativima, a otvaranje procesa sistematskog razračunavanja sa lošom prošlošću samo bi odvratilo pažnju od bitnih pitanja, produbilo postojeće društvene podele i, u krajnoj liniji, dodatno ugrozilo izgleda za stabilizaciju demokratije. S druge strane, argument u prilog neophodnosti suočavanja sa prošlošću može se sažeti

^I Ovaj tekst pripremljen je za zbornik: V. Vujađinović/L. Ve-
ljak/V. Goati/V. Pavićević (ur.), *Između autoritazma i demokratije*,
Vol. II: Civilno društvo i politička kultura. Zbornik će biti objavljen do
kraja 2003. godine, kao zajedničko izdanje CEDET (Beo-
grad), CEDEM (Podgorica) i CTCSR (Zagreb). Redakcija
Reči i autor zahvaljuju se urednicima zbornika na ljubaznoj
dozvoli za objavljivanje teksta.

u tezu da demokratija nije moguća bez jasnog povlačenja linije u odnosu na lošu prošlost. Diskontinuitet sa kompromitovanim praksama iz prethodnog perioda – pogotovo kad su se te prakse materijalizovale kroz zločine i druge oblike teških kršenja ljudskih prava – predstavlja neophodan uslov za samo pristupanje procesu demokratske tranzicije.

Prihvatam tezu da je otkrivanje i javno predstavljanje istine o nedelima iz neposredne prošlosti neophodno za novu demokratiju. Suočavanje sa prošlošću razumem kao proces koji doprinosi 1) moralnom, političkom i pravnom distanciranju od zločina prethodnog režima, 2) uspostavljanju i stabilizovanju novog demokratskog legitimiteta, 3) uspostavljanju osnova civilne normalnosti i pravednog društva nakon perioda varvarizma. Naravno, ovo je normativna teza koja zahteva argumentaciju. Ovde ću samo uputiti na svoje ranije tekstove u kojima sam pokušao objasniti i opravdati ovakav stav (Dimitrijević N.: 2000, 13; Dimitrijević N.: 2003, 8). Intencija ovog rada je da skicira dalji korak u raspravi o istini, krivici i odgovornosti: reč je o analizi institucionalnih oblika i instrumenata suočavanja sa prošlošću. Pažnja će biti fokusirana na telo koje se najčešće naziva komisijom za istinu.² Zalagaću se za formiranje nove komisije za istinu u Državnoj Zajednici Srbija i Crna Gora.

66

Komparativna literatura o istini, odgovornosti i institucionalnim mehanizmima suočavanja sa prošlošću usredsređena je na koncept 'tranzicione pravde'. Izvorno, termin je nastao ukazivanjem na nedovoljnost 'krivične pravde' u sankcionisanju teških krivičnih dela počinjenih za vreme prethodnog režima. Zato se pored retributivne pravde, koja se konvencionalno određuje identifikacijom krivičnog dela, počinioca, suđenjem i kaznom, uvode kategorije kompenzacijske, restorativne (obnavljajuće) i transformativne pravde, te pravde kao saznanja, prihvatanja i priznanja. Uzete zajedno, ove kategorije ukazuju da tranzicioni period zahteva poduzimanje kompleksnog skupa mera čiji su neposredni predmet događaji iz prošlosti, ali čiji normativni cilj jeste izgradnja jedne drugačije budućnosti, odnosno uspostavljanje pravednog društva. Za potrebe ovog rada, tranziciona pravda bi-

² Najznačajniji prilog ovoj raspravi kod nas predstavlja tekst Vojina Dimitrijevića (Dimitrijević V.: 2001), koji pruža pouzdan uvid u komparativnu praksu komisija za istinu i u komplikovana pitanja odnosa ovih tela prema domaćim i međunarodnim sudovima. Takođe, u ovom tekstu se analitički precizno identifikuju problemi koje treba uzeti u obzir u eventualnoj institucionalizaciji jednog ovakvog tela u Srbiji i Crnoj Gori.

će određena kao skup moralnih, pravnih, političkih i socijalnih procesa, mera i odluka koje se usvajaju i sprovode u periodu tranzicije ka demokratiji, sa ciljem da uklone instrumente, aktere i posledice masovnog nasilja iz javnog i društvenog života, te da doprinesu uspostavljanju zajednice koja će se zasnivati na slobodi, jednakosti, ljudskom dostojanstvu i poštovanju prava na različitost.

Rad je podeljen na tri dela. Prvi deo opisuje tipična svojstva komisija za istinu, zasnivajući se na komparativnom uvidu u iskustva zemalja koje su imale ovakva tela. U drugom, centralnom, delu rada baviću se pitanjem legitimiranja. Da li je, i na koji način, moguće opravdati potrebu za komisijom? Razmatranje će biti podeljeno u dva odeljka. U prvom ću pokušati da skiciram jednu opštu legitimacijsku matricu koja bi mogla da opravda formiranje komisija za istinu, uspostavljanje njihovog autoriteta, njihovo delovanje, te validnost njihovih nalaza. U drugom odeljku ću suočiti ove opšte legitimacijske izvode sa specifičnostima političkog i kulturnog konteksta u Srbiji i Crnoj Gori, u nastojanju da objasnim i opravdam potrebu za komisijom za istinu kod nas. Okolnost da opštim razmatranjima posvećujem više prostora samo upućuje na njihovu neposrednu relevantnost za naš kontekst. Treći deo će ponuditi kratku skicu mogućih konkretnih rešenja za jednu eventualnu buduću komisiju. Ova skica biće koncentrisana samo na nekolicinu spornih pitanja, pa će zato biti nepotpuna i sigurno na mnogim mestima upitna. Molim čitaoca da ima u vidu kako je u ovom tekstu moj primarni cilj da identifikujem problem institucionalnog okvira za suočavanje sa lošom prošlošću i da ponudim kako opšte, tako i kontekstualno-specifično opravdanje komisije za istinu. Skica mogućih konkretnih rešenja predstavlja samo predlog za razmišljanje o poželjnim pravcima državne politike i politike civilnog društva u zajednici koja je konfrontirana sa teškim nasleđem neposredne prošlosti.

67

I. ŠTA JE KOMISIJA ZA ISTINU

Kad se donese odluka da se novi proto-demokratski režim suoči sa zločinima činjenim u neposrednoj prošlosti, postavlja se pitanje o mehanizmima i instrumentima ustanovljavanja istine o onome što se stvarno dogodilo. Ovo je kompleksan problem. Njegovu moralnu dimenziju razmatraću u drugom delu. Politička dimenzija sastoji se u izazovu nalaženja takvog pristupa prošlim nedelima koji neće podriti osetljivu stabilnost nove demokratije, niti ugroziti izgleda njenog budućeg razvoja (Crocker: 1999, 43). Moralni i politički pristup problemu direktno utiču na karakter i obim njegovog pravnog ispoljavanja. Pitanje adekvatnog pravnog suočava-

nja sa zločinima starog režima³ može se pojaviti u nekoliko oblika, od kojih ću pomenuti tri. Prvo, da li novi režim koji proklamuje vernost vladavini prava može da izvede na sud ljude koji su, čineći dela koje demokratska pravna država određuje kao zločin, postupali u skladu sa pozitivnim propisima prethodnog režima? Drugo, da li uopšte treba krivično goniti one koji su počinili zločine u prethodnom režimu, ili treba proglasiti opštu ili delimičnu amnestiju?⁴ Treće, koji su dometi proceduralno individualizovanog krivičnog postupka u situaciji kada je predmet suočavanja sa prošlošću masovni zločin, čiji se značajan deo može prepoznati kao administrativni masakr? Zadržavajući se kratko na poslednjem pitanju, želim da ukážem na to da krivična suđenja pred domaćim i međunarodnim sudovima, i tamo gde su prihvaćena i primenjena, nisu dovoljna za prevladavanje loše prošlosti. Ovo naravno nije argument protiv krivičnog suđenja: odgovoriti krivičnim postupkom na masovni zločin znači afirmisati načelo vladavine prava (Minow: 1998, 25). Pitanje, međutim, glasi da li karakter zločina – njegova masovnost, povezanost sa političkom vlašću, teške moralne i političke posledice – prevazilazi kapacitete krivične pravde. Pragmatski argumenti za tezu o nedovoljnosti krivičnog suđenja glase da masovnost zločina i slabost post-autoritarnog sudskog sistema onemogućavaju efikasno pravno suočavanje sa prošlošću. Jedan apstraktniji argument kaže da krivično-pravno fokusiranje na pojedinca i vezanost odgovarajućim proceduralnim pravilima nisu dovoljni za kreiranje jasne slike o društvu u kome su teška kršenja ljudskih prava bila omogućena širokim prihvatanjem određenog vrednosnog sistema, te saučestvovanjem velikog broja ljudi, u rasponu od onih u samom vrhu vlasti do 'običnih građana' (Dyzenhaus: 2000, 473). Zato je potrebno ustanoviti "mehanizam koji će biti

3 O tome šta je pravno suočavanje sa prošlošću, koji su njegovi oblici, na koji način konkretno-istorijski kontekst određuje njegove domete, itd., up. sjajnu studiju Vladimira Vodinelića o pravnoj odgovornosti za autoritarnu prošlost (Vodinić: 2002). Veoma dragocen je i prilog Aleksandra Molnara istoj tematici (Molnar: 2002). U recentnoj stranoj literaturi kao najznačajnija se izdvaja obuhvatna studija Ruti Tajtel koja naglašava ustavno-pravno ishodište različitih oblika tranzicije pravde (Teitel: 2000).

4 Najpoznatiji primeri amnestije za pripadnike starog režima su procesi utvrđivanja istine u Argentini i Južnoj Africi. Argumenti za amnestiju kreću se od moralno-političkih (pomirenje, imperativ pronalaženja post-autoritarnog identiteta zajednice i izgradnje jedinstva na novim osnovama) do pragmatikih (politički kompromis kao način promene režima, pri čemu je zahtev odlazeće elite za amnestijom uslov da se pristane na mirnu predaju vlasti). Za klasifikaciju 'legitimnih razloga za odustajanje od optužbe', up. Van Zyl: 2003, 54.

osposobljen da se bavi nedelima moderne represivne države; birokratski zločin zah-
teva institucionalni odgovor" (Teitel: 2000, 78).

Ovaj mehanizam nađen je u komisijama za istinu, koje su u protekle
dve decnije osnovane u dvadesetak država u svetu.⁵ Komisije za istinu su tela koja se
ustanovljavaju da istraže i podnesu izveštaj o kršenjima ljudskih prava u jednoj ze-
mlji ili u jednom određenom konfliktu, koji su se dogodili u precizno identifikov-
anom vremenskom periodu u prošlosti. Prisila Hejner izdvaja četiri primarna ele-
menta ovih tela. Prvo, komisija za istinu se bavi prošlošću. Drugo, komisija se ne
bavi pojedinačnim događajem, nego nastoji da dokumentuje što veći broj događaja
u kojima su kršena ljudska prava ili norme međunarodnog humanitarnog prava.
Treće, mandat komisije je vremenski ograničen, i završava se protekom vremena
određenog za njen rad i podnošenjem izveštaja. Četvrto, komisija raspolaže odre-
đenim autoritativnim ovlašćenjima, koja joj dodeljuje političko telo koje je osniva
(Hayner: 2000, 35; Hejner: 2003, 31).

Komisije za istinu formiraju se kao vanredni institucionalni aranžma-
ni koji treba da doprinesu pronalaženju moralno ispravnih i politički realnih od-
govora za istorijski kontekst u kome je nepoželjna prošlost mnogo prisutnija od po-
željne budućnosti (Zalaquet: 1995, 204). Neposredno nakon promene režima na-
sleđe prošlosti je prisutno u različitim oblicima, podele u društvu nisu prevaziđe-
ne, demokratske političke institucije su nestabilne, demokratska politička kultura
tek treba da bude razvijena, socijalna situacija je teška. Zato definisanje institucio-
nalog okvira tranzicione pravde nužno uključuje ne samo izbore i odluke, već i
kompromise, koji se materijalizuju u načinu formiranja komisije, njenim priori-
tetima, mandatu, unutrašnjoj organizaciji, širini ovlašćenja i načinu rada, odnosu
prema žrtvama i počiniocima, autoritetu njenih nalaza (Du Toit: 2000, 126).

Komisije za istinu najčešće se osnivaju neposredno nakon promene re-
žima, kako bi se jasno demonstrirao vrednosni diskontinuitet sa prethodnim reži-
mom, te kako bi se sprečilo uništavanje podataka bitnih za saznavanje istine o pro-
šlosti. Komisije su uglavnom državna tela, osnovana od strane zakonodavne ili izvr-
šne vlasti. Postoje i komisije koje su osnovane i koje su radile pod patronatom Uje-
dinjenih Nacija (Istočni Timor, El Salvador). Komparativno iskustvo poznaje i na-
cionalne projekte civilnog društva usmerene ka istom cilju (Bosna i Hercegovina,

⁵ Krivična suđenja i komisije za istinu nisu jedini oblici suočavanja sa prošlo-
šću. Važno je pomenuti i lustraciju, političko izvinjenje, obeštećenje žrtava,
rehabilitaciju žrtava, komemoraciju, itd. (Koen: 2003, 325-342; Molnar:
2002, 153).

Brazil, Kambodža, Kolumbija). Iako civilne inicijative i organizacije nezavisne od države mogu imati značajnu ulogu u kreiranju svesti o značaju suočavanja sa prošlošću, u prikupljanju podataka i njihovoj prezentaciji, one se u ovom radu neće razmatrati, pošto ne raspolažu autoritativnim ovlašćenjima, kao bitnim elementom ponuđenog pojmovnog određenja komisija za istinu (Hejner: 2003, 40).⁶ Najzad, važno je imati u vidu da se komisija određuje kao od strane države osnovano nezavisno telo: osnivač nema pravo da kontroliše, interveniše, ili da na bilo koji drugi način utiče na rad komisije (Matić: 2001, 78).

Državni akt osnivanja komisije definiše njena ovlašćenja, vrstu događaja koje će komisija istraživati, način prikupljanja podataka, sastav i unutrašnju organizaciju komisije, pravila postupka, tip izveštaja koji će komisija pripremiti, kome i do kog roka će taj izveštaj biti podnet (Hayner: 1995, 246).

Ovlašćenja komisije tiču se prvo pitanja i događaja koja ovo telo može da uključi u svoje istraživanje. Generalni okvir je najčešće određen kao kršenje ljudskih prava u određenom vremenskom periodu: reč može biti o policijskom ubijanju, torturi i nelegalnom lišavanju slobode, zločinima vojske i paramilitarnih snaga počinjenim u toku oružanog sukoba, proterivanju, uništavanju imovine i drugim oblicima sistematskog zlostavljanja političkih ili vojnih protivnika, ili određenih grupa civilnog stanovništva, itd. Ako je promena režima izvedena na način političkog kompromisa, kritično pitanje će biti ono o tretmanu kršenja ljudskih prava za koje su neposredno odgovorne odlazeće elite. Kad se radi o načinu prikupljanja podataka, komisijama se garantuje pristup izvorima informacija, pravo na pozivanje svedoka, a u izuzetnim slučajevima i pravo da predlažu pokretanje krivičnog postupka (Dimitrijević V.: 2001, 70).

Sastav komisije najčešće odražava nastojanje da se nađe kompromis između zahteva i principa koji nisu u međusobnoj harmoniji. Članovi komisije treba da predstavljaju sve relevantne – uključujući i do juče sukobljene – društvene grupe, ali istovremeno moraju uživati poštovanje koje nadilazi njihovu grupnu pripadnost, kako bi komisija imala neophodan autoritet (Dimitrijević V.: 2001, 70). Komisija treba da bude sastavljena na način koji će garantovati njenu neutralnost, iako se od nje – implicitno ili eksplicitno – očekuje i da promoviše liberalne demokratske vrednosti u jednom prevlađujuće iliberalnom kontekstu. U praksi ne posto-

6 Ovim naravno ne tvrdim da civilno društvo nema značajnu ulogu u kreiranju i sprovođenju različitih inicijativa usmerenih na ostvarivanje tranzicione pravde. Naprotiv, saradnja komisije za istinu sa akterima u civilnom društvu od odlučnog je značaja za uspeh projekta suočavanja sa prošlošću. Up. Crocker: 2000, 109; Matić: 2001, 77.

ji slaganje ni oko toga da li komisija treba da bude sastavljena pretežno od stručnjaka (kriminolozi, forenzičari, pravnici, socijalni radnici), ili bi stručnjaci bili zastupljeni prevashodno u pomoćnim telima koja bi obezbeđivala ekspertsko znanje članovima komisije.

Kontroverzno je i pitanje da li rad komisije treba da bude javan. Potpuna javnost rada na način južnoafričke komisije predstavlja izuzetak u komparativnoj praksi, dok su poznati slučajevi komisija (Sri Lanka, Uganda) koje su omogućile uvid javnosti u određene faze njihovog rada.

Komisija završava rad podnošenjem izveštaja. Akt o osnivanju najčešće eksplicitno određuje rok u kome komisija treba da kompletira rad i podnese izveštaj (tipično od šest meseci do dve godine). Iako, s obzirom na složenost zadataka komisije (izrada plana rada, prikupljanje informacija o velikom broju događaja, organizovanje svedočenja, pisanje izveštaja), postoji rizik da nametanje vremenskog okvira može kompromitovati vrednost nalaza, smatra se da nepostojanje vremenskog ograničenja izlaže komisiju rastućim političkim pritiscima i da nosi opasnost da se izveštaj nikad ne kompletira (Hejner: 2003, 302).

Šta sadrže izveštaji komisija? Pre svega, od komisije se očekuje da podnese tačan, dokumentovan i detaljan izveštaj o što većem broju konkretnih slučajeva teških kršenja ljudskih prava. Sem toga, dragocen doprinos komisije za stabilizaciju demokratije može se sastojati u davanju konkretnih predloga za reforme pojedinih političkih institucija, grana državnog aparata (prvenstveno vojske i policije) ili pravnog sistema (prvenstveno sudskog i vansudskog sistema zaštite ljudskih prava). Komisija može da predloži mere obeštećenja i rehabilitacije žrtava, kao i mere za jačanje onih sektora društva (nauka, obrazovni sistem, mediji) koji mogu da promovišu pozitivne vrednosti tolerancije, pluralizma i uvažavanja ljudskog dostojanstva (Hayner: 1995, 229).

71

2. LEGITIMIRANJE KOMISIJA ZA ISTINU

2.1. *Od (autoritativne) istine do (transformativne) pravde*

Odgovor na pitanje šta je komisija za istinu ostaje nepotpun dok se preciznije ne suočimo sa razlozima koji opravdavaju njeno postojanje. Uvodna legitimacijska teza glasi da postoji direktna veza između ispravnog pristupa prošlosti, s jedne strane, i izglada za uspostavljanje demokratije, s druge strane.

Tvrđnja da je društvu u tranziciji neophodno široko suočavanje sa prošlošću integriše moralne i praktično-političke konsideracije. Zahtev za moralnom refleksijom nije usmeren na pripisivanje krivice, izvinjenje ili pomirenje. Reč je o

rekonstrukciji motivacijskih temelja onog ponašanja koje je u neposrednoj prošlosti vodilo masovnom kršenju osnovnih univerzalnih moralnih dobara – slobode, jednakosti i ljudskog dostojanstva. Praktično-politički cilj je da građani ponovo usvoje sposobnost razlikovanja između ispravnog i pogrešnog, pravednog i nepravednog, koja je grubo narušena u neposrednoj prošlosti (Habermas: 1997, 2). Ukoliko ovaj cilj ne bi bio ostvaren, liberalne vrednosti koje proklamuje proto-demokratska promena režima pretvorile bi se u ritualne ljuštore bez legitimacijske i delatne snage.

72 Zašto je baš komisija za istinu adekvatan instrument za suočavanje sa prošlošću? Možemo početi sa dva upozorenja. Prvo, s obzirom na velike razlike od zemlje do zemlje, svaka apstraktna analiza komisija za istinu ograničenog je dometa. Ipak, svim ovim projektima je zajedničko da nastaju nakon promene režima, u zemljama u kojima masovno i sistematsko kršenje ljudskih prava predstavlja glavno obeležje nasleđa prošlosti (Boraine: 2000, 142). Odavde sledi da je tip moralnih i praktičnih pitanja koja se postavljaju takođe uporediv, i da bi njihovo zanemarivanje pozivanjem isključivo na posebne okolnosti vodilo nekonzistentnim i neefikasnim odgovorima (Crocker: 1999, 63). Drugo, valja uočiti da deo ciljeva koje komisije tipično proklamuju predstavlja izjavu o intencijama, čija se plauzibilnost samo delimično može potvrditi uvidima u docnije empirijske rezultate. Argument da komisije otkrivajući istinu o prošlim zločinima doprinose pomirenju, 'nacionalnom izlečenju', obnovi nacionalnog jedinstva, individualnoj i grupnoj 'katarzi', pomaganju žrtvama i njihovim bližnjima da nadvladaju traume zlostavljanja, nastoji da utemelji autoritet ovih tela pozivanjem na aspiracije čija je ostvarivost u visokoj meri upitna (Allen: 1999, 317). Najmanje što se može tvrditi jeste da je domet ovih aspiracija, koje su obuhvaćene pojmom restorativne (obnavljajuće) pravde, u velikoj meri zavisano od specifičnog konteksta. Ovo najbolje pokazuje primer Južne Afrike, u radu čije komisije su nabrojane kategorije imale prominentnu ulogu.

Pokušaću da pokažem da jedno pouzdanije opravdanje komisija treba tražiti kroz analizu odnosa kategorija istine i pravde. Naravno, neće biti reč o tome šta zaista jesu istina i pravda, nego o tome kako da se analitički, normativno i praktično-politički razume način upotrebe ovih kategorija u radu komisija za istinu.

U najširem smislu, zahtev za istinom znači da komisija treba da istraži i dokumentovano predstavi javnosti nasilje, zločine i druge oblike kršenja ljudskih prava počinjene u prošlosti. Po jednom tumačenju, odavde sledi zahtev za poštovanjem načela objektivnosti i za dokumentarnim pristupom prošlim događajima. Izveštaj komisije ne bi bio uopšten narativ o uzrocima, oblicima i posledicama nasilja, već dokumentarni zapisnik o što većem broju konkretnih događaja: "Što je više

detalja, veća je verovatnoća da će se prevazići nasleđeno stanje državno kontrolisanog ćutanja. Što je preciznija dokumentacija, manje prostora se ostavlja tumačenju ili čak negiranju" (Teitel: 2000, 83). Ali, po drugom shvatanju, tumačenje i procena su sastavni elementi istine koju komisija treba da ponudi. Komisija će doprijeti pravdi tek ukoliko prezentaciji događaja sledi objašnjenje koje će ukazati na ulogu nasilja u konstrukciji i reprodukciji starog režima, odnosno koje će razotkriti uzroke nasilja, njegov institucionalni kontekst, kao i osnovne obrasce njegove upotrebe (Crocker: 2000, 101). Iako je ova dilema lažna barem u meri u kojoj sam izbor događaja koji će biti dokumentovani pretpostavlja određeno tumačenje, odnosno objašnjenje zašto se jedan čin smatra zločinom (a ne na primer 'legitimnom odbranom nacionalnih interesa'), ona ipak ukazuje na važan problem u tretmanu istine: komisija je državni organ od kojeg se očekuje da ponudi *zvaničnu, autoritativnu istinu*. Mnogi komentatori smatraju da ambicija dolaženja do oficijelne istine predstavlja inherentnu opasnost za zajednicu koja želi da uspostavi demokratski pluralizam (Gutmann/Thompson: 2000, 34), ili da je projekat osuđen na neuspeh zbog nesposobnosti jednog ovakvog tela da dođe do istorijski relevantne istine (Meier: 2000, 271). Zadržaću se na prvom prigovoru, pošto on zadire u same legitimacijske temelje komisije.

Nije sporno da moderna demokratija, zasnivajući se na načelu individualne autonomije, pretpostavlja vrednosno neutralnu javnu sferu, u kojoj ne može biti mesta za monopol obavezujuće istine (koji se uvek manifestuje kao supstancijalno određeni koncept dobra). Kako je u našoj analizi reč o društvima koja tek stupaju na put usvajanja demokratskih vrednosti i izgradnje demokratskih institucija, čini se očiglednim da je potraga za 'oficijelnom istinom' pogrešan izbor. Široko prihvaćeni odgovor da se rad komisije mora zasnivati na načelu neutralnosti ranjiv je već zato što mu se jednostavno može prigovoriti da će komisija osnovana od strane režima reflektovati 'pobedničku pravdu'. Ipak ću braniti tezu da komisija može da traži istinu, a da pri tom ne dovede u pitanje demokratski pluralizam. Pokušaću da pokažem da komisija ne može da funkcioniše bez jasno određenog vrednosnog okvira, koji bi se identifikovao kroz određeni tip moralnog stava prema prošlosti. Sledeći Ruti Tajtel, ovaj stav ću nazvati liberalnim narativom o prošlosti (Teitel: 2003, 4). Tvrdiću i da je konstrukcija ovakvog narativa potencijalno najznačajniji doprinos komisije za istinu procesu tranzicione pravde.

Komisija za istinu se bavi prošlošću, i utoliko se njen rad približava istorijskom istraživanju. Ostavljajući po strani metodičko pitanje da li je uopšte moguće objektivno istorijsko znanje o prošlosti (kao znanje koje se ne bi zasnivalo na određenim interpretativnim premisama), treba primetiti da je osnivanje, odre-

đivanje predmeta i metoda rada komisije, kao i definisanje načina na koji će biti prezentirani njeni rezultati, uvek stvar političke odluke novih vlasti. Karakter ove odluke zavisice ne samo od vrste zločina i prirode starog režima, već i od načina promene režima (politički kompromis ili radikalna promena), te – prvenstveno – od spremnosti novih vlasti da se u njihovoj 'costs and benefits' analizi potrebe za komisijom suoče sa praktično-političkim imperativom njenog moralnog utemeljenja. Pitanje da li će komisija dobiti mandat da se prevashodno koncentriše na konkretne događaje, ili će se baviti i opštijom analizom koja bi nastojala da situira zločinačke prakse u obuhvatni istorijski narativ, nesumnjivo je važno (v. opširnije u trećem delu). Međutim, od prvenstvene je važnosti da se politički formalizuje i učini javnom odluka o vrsti socijalnog znanja koje će komisija ponuditi. Osnovna poruka koju osnivači komisije treba da upute javnosti, i koju akteri u civilnom društvu treba da promovišu bez straha da će se ogrešiti o načela neutralnosti i pluralizma, bila bi sledeća: socijalno znanje o prošlosti nije puka rekonstrukcija nečega što se 'stvarno dogodilo', već je pre *konstrukt*, odnosno proizvod javnog procesa deliberacije. Dokumenti o konkretnim slučajevima kršenja ljudskih prava, iskazi žrtava, počinilaca, svedoka, pripadnika državnog aparata, imaju za cilj da ponude re-prezentaciju, odnosno re-interpretaciju činjenica. Ova re-interpretacija neophodna je zato što su iste činjenice, tumačene na bitno drugačiji način, u neposrednoj prošlosti tvorile zvaničnu istinu starog režima, služeći kao legitimacijski osnov za sistematsku upotrebu nasilja. U ovom smislu, zadatak komisije za istinu jeste da razotkrije kao laž oficijelnu istinu prethodnog režima (Teitel: 2000, 81), demonstrirajući da su njegovi ideološki obrasci služili opravdanju i normalizaciji nasilja. Istovremeno, komisija treba da ponudi alternativno čitanje istih činjenica, uobličavajući ih u novu istinu, čiji politički aspekt ne može biti negiran: istina koju formuliše komisija treba da bude shvaćena kao segment socijalnog znanja neophodnog za demokratsku tranziciju (Teitel: 2000, 91).

Rizik politizacije ovde je očigledan. Ipak, politički status zvanične istine koju može da ponudi komisija valja razlikovati od moguće (zlo)upotrebe koja bi svela komisiju i njen izveštaj na instrumente parcijalnih političkih ciljeva. Slažem se da sposobnost komisije da ponudi socijalno relevantnu istinu zavisi od prethodne saglasnosti o tome koje će interpretacije prošlosti biti uzete u obzir (Dwyer: 1999, 85). Ali, za razliku od kritičara, jasno definisanje vrednosnog okvira u kome će se komisija kretati pri analizi i re-interpretaciji činjenica, vidim kao efikasnu odbranu od pretnje politizacije. Ako demokratska tranzicija ima zadatak da afirmiše pravdu i vladavinu prava, zadatak komisije jeste to da ponudi *liberalni narativ o prošlosti*, odnosno da sve podatke, dokumente i iskaze predstavi i interpretira na način koji će

promovisati univerzalne moralne vrednosti grubo narušene u prethodnom periodu. Ovo ne bi značilo odstupanje od dokumentarne istine. Naprotiv: samo liberalni narativ omogućava da se događaji sagledaju u njihovoj činjeničnoj ogoljenosti, odnosno da se svi zločini nazovu njihovim pravim imenom, oslobođeni od partikularističkih ideoloških racionalizacija. Saznanja o tome šta se dogodilo treba da budu prezentovana tako da 1) nedvosmisleno pokažu kako su prethodni period obeležila kršenja univerzalnih prava na život, slobodu, jednakost, dostojanstvo i različitost, 2) afirmišu vernost novog društva ovim univerzalnim vrednostima.

U meri u kojoj je reč o vrednostima koje civilizovano društvo treba da garantuje svakom svom pripadniku, ovakav normativni angažman komisije ne može biti ocenjen kao nametanje novog ideološkog diktata. Ipak, nije sporno da se afirmacijom ovih vrednosti želi promovisati jedna alternativna moralna i politička slika društva, koja u trenutku objavljivanja izveštaja još uvek ne postoji. Ovaj cilj može se sumirati kao intencija ostvarenja transformativne pravde (Allen: 1999, 335; Dyzenhaus: 2000, 492). Predmet transformacije jeste politička kultura nasleđena iz prethodnog perioda. Postoje značajni elementi kontinuiteta između političkih kultura pre i posle promene režima. Brojna empirijska istraživanja pokazuju da vrednosne orijentacije razvijene u prethodnom periodu ne predstavljaju samo 'ostatak prošlosti', koji bi spontano iščezavao u tempu srazmernom institucionalnim (političkim, pravnim, ekonomskim) reformama (Golubović/Spasić/Pavićević: 2003; Hodžić: 2003). Ako uopšte postoji nešto 'spontano' u statusu autoritarnih vrednosnih orijentacija nakon promene režima, to je njihovo prerastanje u aktivnu alternativnu (iliberalnu) političku kulturu. Kultura ćutanja nije kultura zaborava, već je u krajnjoj konsekvenci kultura političke afirmacije loše prošlosti.⁷ Alternativa je kultura suočavanja sa prošlošću. 'Kultura ćutanja' razvijena je kao masovna odbrambena reakcija i ne treba je videti samo kao nespremnost ljudi da se suoče sa režimskim zločinima. Problem je u tome što je ideološka racionalizacija nasilja imala svoj pandan u individualnoj racionalizaciji ćutanja: mnogi ljudi su prihvatili vladajuću ideologiju samo da bi izbegli suočavanje sa karakterom i razmerama zla. Naravno, ne treba zanemariti opasnosti koje može da nosi proces razgradnje ovakve kulture (v. u sledećem odeljku). Takođe, ne treba očekivati da će samo objavljivanje izveštaja komisije dovesti do promene u vrednosnim orijentacijama onih koji su podržavali stari režim. Ipak, može se

75

7 Za analizu složenog odnosa između psiholoških, kulturnih i političkih aspekata prećutkivanja prošlosti, up. Koen: 2003, 125; Schwan: 1998, 475; Adorno: 2000, 49.

pretpostaviti da bi razbijanje zida ćutanja o zločinima pokrenulo javnu refleksiju ne samo o zločinima, nego i o raširenoj kulturi tolerancije prema nepravdi, koja je obeležavala prethodno razdoblje (Allen: 1999, 337). Politička kultura ćutanja nije uzgredni proizvod istorijskih procesa, čiju bi promenu trebalo prepustiti delovanju istorijskog vremena. Radi se o problemu koji treba prevazilaziti aktivnim propitivanjem njegovih osnovnih elemenata. U ovom procesu, koji bi bio otvoren javnom prezentacijom i diskusijom o izveštaju komisije, civilno društvo bi imalo nezamenjivu ulogu.

2.2. *Zašto je Srbiji i Crnoj Gori potrebna komisija za istinu*

Mnogi ozbiljni razlozi govore protiv osnivanja komisije za istinu u Srbiji i Crnoj Gori. Pomenuću samo tri kontekstualno-specifična argumenta.

76 Prvo, sve do sada poznate komisije su u značajnoj meri zasnivale legitimitet svog postojanja i delovanja imperativom ispravljanja ili barem kompenzovanja nepravde nanesene žrtvama. Javni, dokumentovani iskaz o žrtvama i njihovim patnjama u prethodnom periodu ima za cilj: da stvarno ili simbolički reintegriše žrtve u zajednicu iz koje su one bile isključene zločinačkim praksama; da reafirmiše njihovo ljudsko dostojanstvo; da pruži priliku počiniocima, pomagačima i 'posmatračima' za refleksiju o njihovoj odgovornosti za patnje drugih ljudi; da privatno znanje o zločinima prevede na nivo njihovog javnog priznanja i prihvatanja — ovim bi se delegitimirao diskurs 'neznanja' i ograničio broj laži koje se mogu nesmetano koristiti u javnom polju. Naša očigledna specifičnost sastoji se u tome što su veliku većinu žrtava zločinačkih akata srpskog režima činili ljudi koji su u momentu zločina bili ili koji su danas državljani drugih država. Ovim mogućnost direktne komunikacije sa žrtvama postaje sporna. Isto važi i za dokumente i druge izvore informacija o događajima koji su apostrofirani kao teška kršenja ljudskih prava. Ako je skicirani dijaloški odnos prema žrtvama i njihovim bližnjima bitan element moralnog utemeljenja komisije, da li sledi da nemogućnost ove direktne komunikacije delegitimira potrebu za ovakvim telom? Takođe, ako je zadatak komisije da identifikuje i dokumentuje kršenja ljudskih prava, da li nemogućnost pristupa podacima i svedocima koji se nalaze na teritorijama drugih država osporava potrebu za komisijom (Dimitrijević V.: 2001, 72-73)?

Drugo, pomenuo sam da praktični i načelni razlozi zahtevaju da se osnivanju komisije pristupi neposredno nakon promene režima. Srbija i Crna Gora je u ovom pogledu suočena sa problemom kašnjenja, i pitanje je da li je kašnjenje toliko da obesmišljava ideju o komisiji. Nakon oktobra 2000. problemom krivice i odgovornosti bavile su se pojedine organizacije za ljudska prava, mediji i istra-

živači,⁸ ali je izostao ozbiljan napor za autoritativnim suočavanjem sa prošlošću. Doduše, u martu 2001. predsednik Jugoslavije osnovao je Državnu komisiju za istinu i pomirenje, koja je inicijalno privukla veliku pažnju,⁹ ali koja ni u jednom trenutku nije uživala приметnu podršku države, i koja je prestala da radi sa transformacijom SR Jugoslavije u novu Državnu Zajednicu. Moglo bi se dakle tvrditi da je ova država već imala komisiju za istinu, da je rad te komisije ostao nezavršen, odnosno da je okončan neuspehom, te da danas, tri godine nakon promene režima, nema smisla ponavljati eksperiment.

Treći prigovor sažet je u tezi o 'pravilnom sledu koraka', po kojoj je elementarno institucionalno stabilizovanje nove demokratije uslov za sistematsko otvaranje pitanja o odgovornosti.

Suočavajući se sa ovim ozbiljnim prigovorima, zastupaću stav da ipak postoji prostor za legitimno delovanje komisije. Moj osnovni argument u prilog potrebi za ovakvim telom glasi da je u današnjoj Srbiji i Crnoj Gori neprevladana prošlost aktivan činilac uobličavanja kulturnih i političkih procesa. Ovo je na tragičan način postalo očigledno sa ubistvom premijera Đinđića u martu 2003, kad se pokazalo da su pojedini delovi Miloševićevog aparata nasilja u novom režimu sačuvali veliku moć, ali i da je politika odnosa prema prošlosti – prema ideološkom utemeljenju, institucijama, akterima i političkoj kulturi starog režima – principijelna tačka razlikovanja između novih političkih elita. Okolnost da odnos prema prošlosti nikad nije eksplicitno politički tematizovan, već da se stalno pojavljivao u perversnim oblicima, među kojima je najistaknutije bilo zalaganje za 'legalizam', odlučujuće je doprinela vrednosnoj i političkoj konfuziji čiji kontinuitet nije prekinut ni u martu 2003 (Dimitrijević N.: 2003, 8). I građani i politički akteri jesu zarobljenici prošlosti, i ovo smatram osnovnim načelnim razlogom za sistematsko suočavanje sa nasleđem prethodnog režima.

Argument o kašnjenju ispravno primećuje da je optimalni trenutak za otpočinjanje ovog procesa propušten. Ipak, treba primetiti da je Srbija i Crna Gora suočena sa problemom simultanog kašnjenja u demokratskoj tranziciji. U Srbiji je još uvek na snazi Miloševićev Ustav, koji od donošenja do danas nikad nije pred-

8 Ovim naravno ne želim da negiram da su se pitanjem krivice i odgovornosti mnogi akteri u civilnom društvu bavili i za vreme Miloševićeve vladavine.

Predmet ovog rada jeste suočavanje s prošlošću nakon promene režima.

9 Najznačajniju diskusiju o radu ove Komisije organizovala je medijska kuća B92 u maju 2001. (U potrazi za istinom i odgovornošću. Ka demokratskoj budućnosti: 2001).

stavljao obavezujući okvir ponašanja državnih vlasti, niti autoritativni okvir zaštite ljudskih prava. Država već godinu dana nema legitimnog predsednika, parlament je u rasulu, vlada je blokirana, dok su se političke stranke faktički pretvorile u interesne grupe koje svoje preference promovišu izvan političkih institucija. Osnovno obeležje političkog života u Crnoj Gori već godinama je sukob sistemskih i anti-sistemskih partija, koji dezavuiše legitimitet i relevantnost političkih institucija. Čini se da u obe republike problem odnosa vlasti, povlašćenih ekonomskih elita i kriminala dobija endemske oblike. Državna zajednica, suočena sa gotovo otvorenim neprijateljstvom država-članica, pati od krize legitimiteta, koja je čini politički nefikasnom. Ne tvrdim da uzrok svih ovih problema treba tražiti u neprevladanom nasleđu, niti da je politika suočavanja sa prošlošću principijelni instrument demokratske tranzicije. Želim samo da naglasim da mnogi bitni elementi procesa tranzicije još uvek nisu otvoreni, te da će njihovo sistematsko tematizovanje biti moguće jedino ako se bude odvijalo paralelno sa prevladavanjem prošlosti.

78 Ovim je ponuđen i značajan deo odgovora na pitanje o prioritetima. Izdvojiću još onaj aspekt problema koji je sažet u tvrdnji da 'ljudi još nisu spremni'. U prethodnom periodu počinjene su nepravde velikih razmera: masovna ubistva, zlostavljanja, proterivanja, uništavanja imovine. Te nepravde možemo identifikovati kao zločine nad nersrpskim stanovništvom počinjene na osnovi ne-pripadanja žrtava srpskoj etničkoj grupi. Ovo je veoma bolan i ponižavajući uvid za svakog pripadnika srpske nacije. Suočavanje je teško i izaziva odbrambene reakcije, u rasponu od odbijanja do opravdanja ili relativizovanja zločina (Logar/Bogosavljević: 2001). Protivnici ideje o komisiji zato kažu da bi bilo kontraproduktivno 'otvarati stare rane', jer bi to vodilo daljem rascepu u društvu koje tek traži krhki demokratski konsenzus. Mogu da se složim da rizici suočavanja postoje i da su ozbiljni (Matić: 2001, 76), ali mislim da oni samo usmeravaju pristup zadatku. Činjenica je da je društvo već duboko podeljeno, što je direktan rezultat rata, njegove percepcije, i političke zloupotrebe njegovih posledica. Granica između istine i laži o prošlosti nejasna je, pa se laž nesmetano prevodi u manipulativni politički diskurs. Umesto suočavanja sa istinskim žrtvama zlodela, mi smo sačuvali stari narativ o srpskoj naciji kao žrtvi, iz koga se nesmetano regrutuju desne političke opcije, od srpske verzije liberalnog nacionalizma do srpske verzije uličnog fašizma.

Odavde bi mogao da sledi deo odgovora na najozbiljniji set problema, koje je identifikovao Vojin Dimitrijević. Slažem se sa zaključkom profesora Dimitrijevića da prigovor o nedostupnosti žrtava i dokaza ne osporava samu potrebu za komisijom, ali da zahteva reformulisanje njenih zadataka i ciljeva. O tome kako bi trebalo definisati konkretne zadatke komisije pisaću u trećem delu. Kad je reč o na-

čelnom legitimiranju ciljeva komisije, mislim da ograničenja našeg konteksta treba analizirati iz perspektive normativnog stava predstavljenog u prethodnom odeljku: istina za kojom traga komisija u funkciji je postizanja tranzicione pravde. Komisija treba da preispita prirodu i opravdanje nasilja prethodnog režima, kako bi doprinesela transformaciji političke kulture u smeru prihvatanja demokratskih vrednosti. Danas je moguće, ne izlazeći iz granica naše države, rekonstruisati dovoljan broj činjenica o zločinima. Na osnovu dosadašnjih empirijskih istraživanja, jasno je i da veliki broj građana ove države zna da su u 'naše ime' činjeni zločini. Nedostaje samo politička odluka da se načini korak od privatnog znanja do javnog prihvatanja i priznanja.¹⁰ Projekt komisije za istinu mora se pokazati sposobnim da ponudi ljudima dovoljno motivacije da prihvate da se suoče sa prošlošću. Komisija bi morala da učini jasnim kako nijedno saznanje, dokument ili svedočenje ne osuđuju srpsku naciju, odnosno da ovde nije reč o pripisivanju kolektivne krivice. Ako bi se od početka jasno stavilo do znanja da se i individualizovanim događajima i organizovanom masovnom nasilju u celini prilazi kao delu režima a ne 'nacije', tada bi postojala mogućnost da ljudi shvate i prihvate da je reč o teškim zločinima činjenim u njihovo ime, a da pri tom automatski ne aktiviraju odbrambene psihološke i socijalne mehanizme. Komisija ne bi analizirala srpske zločine, već zločine počinjene u ime Srba. Razlika je suštinska: komisija bi imala za cilj da poništi još uvek delatnu ideološku matricu koja je zločine predstavljala kao 'legitimnu odbranu srpskih nacionalnih interesa'. Zadatak komisije bio bi da afirmiše liberalni narativ o prošlosti, koji bi se sastojao u činjeničkoj demonstraciji da stari režim nikada nije štitio srpski nacionalni interes, već da je bio angažovan u teškom, masovnom i sistematskom kršenju ljudskih prava. Razotkrivanje ideologije 'brige za naciju' kao administrativnog masakra imalo bi snažan moralni potencijal, jer bi oslobodilo 'obične ljude' od moralističkog pritiska krivice, otvarajući istovremeno mogućnost da se svako suoči sa sopstvenom moralnom odgovornošću za podršku starom režimu (Dimitrijević N.: 2000, 13).

79

3. KA NOVOJ KOMISIJI ZA ISTINU: O NEKIM SPORNIM PITANJIMA

Kad je reč o pitanju koji državni organ treba da osnuje komisiju, obično se ističe da komisija osnovana od strane parlamenta uživa veći demokratski legitimitet, pa kon-

¹⁰ Na engleskom: *knowledge, acknowledgement, recognition*. Ovo razlikovanje se ekstenzivno koristi u literaturi o tranzicionoj pravdi, premda se načini razumevanja i upotrebe navedenih kategorija razlikuju.

sekventno i veći autoritet nego komisija koju osniva izvršna vlast (šef države ili vlada). Ovo nije do kraja tačno. Prvo, legitimitet bi pouzdanije bio obezbeđen prethodnom javnom raspravom o potrebi za komisijom, njenom karakteru, mandatu i načinu rada. Drugo, parlamentarno osnivanje komisije povećalo bi rizik politizacije ovog tela, jer bi sastav komisije najverovatnije odslikavao partijsku kompoziciju parlamenta. Zato predlažem da komisiju osnuje šef države, na osnovu pažljivo pripremljene i organizovane javne diskusije.

Ponoviću da je neophodno da državni akt osnivanja komisije na detaljan i nedvosmislen način definiše sastav komisije, predmet njenog istraživanja (vrstu događaja i vremenski period kojim će se komisija baviti), ovlašćenja (prava kojima bi komisija raspolagala u procesu istraživanja, što bi uključivalo i dužnost državnih organa, civilnih organizacija i građana da odgovore na konkretne zahteve komisije u pogledu pristupa dokumentima, svedočenja, itd.), način komunikacije s javnošću, vremenski okvir za rad komisije, način rasprave o završnom izveštaju i način njegove verifikacije. Unutrašnju organizaciju komisije treba regulisati samo na okviran način, koji bi ostavio komisiji mogućnost da sopstvenim poslovníkom autonomno reguliše pitanja koja su važna za efikasno izvršavanje postavljenih zadataka.

80 Pri donošenju državnog akta instruktivno bi moglo biti iskustvo neuspeha Komisije osnovane 2001. Ovaj neuspeh je jednim delom bio uzrokovan formulacijom mandata Komisije u Odluci o osnivanju, koja je praktično onemogućila preciznu identifikaciju njenog delokruga i načina rada. Nastojanja Komisije da unutrašnjim aktima precizira sopstveni zadatak samo su produbila konfuziju, pretvarajući ovo telo u surogat instituta za proučavanje savremene istorije (v. Jugoslovenska komisija za istinu i pomirenje: Osnovna dokumenta). Iako se komisija za istinu bavi prošlošću, te iako njeno istraživanje ne može biti slobodno od interpretacije i evaluacije uzročnog lanca događaja, od odlučne je važnosti da se ovo telo odrekne ambicije sistematskog istorijskog istraživanja koje bi imalo za cilj "da svestrano ispita i utvrdi uzroke i tokove sukoba koji su doveli do raspada bivše države i rata" (Osnovna pravila rada Komisije, 1.2.). Rekonstrukcija ovakvog 'velikog narativa' prevazilazila bi kako spoznajne sposobnosti, tako i legitimne okvire rada komisije.

Kako precizirati zadatke komisije? Pre svega, komisija bi trebalo da se bavi konkretnim slučajevima kršenja ljudskih prava u periodu ratnih sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije. Bilo bi neophodno da se nadležnost komisije pažljivo razgraniči od pitanja krivično-pravne odgovornosti, jer komisija ne može preuzimati ovlašćenja domaćih i međunarodnih krivičnih sudova. Drugo, predmet rada komisije trebalo bi da budu samo zločini srpskog režima. Suprotno legitimacijskom utemeljenju i načinu formulacije zadataka prethodne komisije, koji su pripremili okvir za

narativ na 'ravnoteži' krivice i odgovornosti svih zaraćenih strana (up. Prednacrt programa komisije), otvoreno i beskompromisno suočavanje sa zločinima činjenim u ime srpske nacije jedini je put za oslobađanje od stigme kolektivne krivice. Ovo bi uključivalo, osim istrage o zločinima koji su činili državni organi Srbije, i istragu o paradržavnim zločinima koje su pod pokroviteljstvom ili uz druge oblike podrške države počinile različite naoružane grupe. Vojin Dimitrijević ističe važnu primedbu da "ovakvo telo ne bi smelo da se bavi događajima koji su sada inostranstvo, pa čak ni ispitivanjem odgovornosti Srba i njihovih vođa za takve događaje, jer bi država opet prigrabila pravo da zastupa i Srbe van današnje države" (Dimitrijević V.: 2001, 73). Verujem da se ovaj prigovor može uvažiti ako se zadatak komisije ograniči na utvrđivanje onog dela odgovornosti za događaje na lokacijama u današnjem inostranstvu koji se direktno može pripisati Miloševićevom režimu. Na primer, iako nije sporno da Sarajevo nije bombardovala i držala pod opsadom jugoslovenska armija, može se pretpostaviti da je režim u Beogradu aktivno pomagao vojne grupacije koje su to činile, te da u Srbiji o ovome postoje svedoci i dokumenta.

Pitanje da li bi rad komisije trebalo da bude javan samo ću notirati kao ozbiljan problem koji bi zahtevao svestranu analizu. Za razliku od organa državne vlasti, gde je javnost rada legitimacijsko pitanje, ona se kod komisija ceni sa stanovišta zadataka i ciljeva koji se žele postići. Problem je naročito osetljiv kod svedočenja žrtava, i komparativna analiza pokazuje da će odluka zavisiti od toga da li se prednost daje dokumentarnom znanju o konkretnom događaju (kad se javnost može pojaviti kao smetnja u utvrđivanju činjenica), ili terapeutsko-edukativnom efektu za žrtve i pripadnike grupe u čije ime je zločin počinjen (kad će se insistirati na javnosti).

81

LITERATURA

- T. Adorno, 2000: "Šta znači 'rad na prošlosti'?", *Reč*, 57/3
- J. Allen, 1999: "Balancing Justice and Social Unity: Political Theory and the Idea of A Truth and Reconciliation Commission", *University of Toronto Law Journal*, 49/Summer
- A. Boraine, 2000: "Truth and Reconciliation in South Africa: the Third Way", u: R.I. Rotberg/D. Thompson (eds.), *Truth v. Justice. The Morality of Truth Commissions*, Princeton: Princeton University Press (u daljim referencama: *Rotberg/Thompson*)

- D.A. Crocker, 1999: "Reckoning with Past Wrongs: A Normative Framework", *Ethics and International Affairs*, Special Issue
- D.A. Crocker, 2000: "Truth Commissions, Transitional Justice, and Civil Society", u: *Rotberg/Thompson*
- N. Dimitrijević, 2000: "Prošlost, odgovornost, budućnost", *Reč*, 57/3
- N. Dimitrijević, 2003: "Srbija kao nedovršena država", *Reč*, 69/15
- V. Dimitrijević, 2001: "Izgledi za utvrđivanje istine i postizanje pomirenja u Srbiji", *Reč*, 62/8
- S. Dwyer, 1999: "Reconciliation for Realists", *Ethics and International Affairs*, Special Issue
- D. Dyzenhaus, 2000: "Survey Article: Justifying the Truth and Reconciliation Commission", *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 8, No. 4
- Z. Golubović/I. Spasić/V. Pavićević (ur.), 2003: *Politika i svakodnevni život*, Beograd: IFDT
- A. Gutmann/D. Thompson, 2000: "The Moral Foundations of Truth Commissions", u: *Rotberg/Thompson*
- J. Habermas, 1997: "Warum ein 'Demokratiepreis' für Daniel J. Goldhagen? Eine Laudatio," *Die Zeit*, 12/1997 (www.zeit.de/archiv/1997/12/historie.txt.19970314.xml)
- P. Hayner, 1995: "Fifteen Truth Commissions 1974-1993: A Comparative Study", u: N. Kritz (ed.), *Transitional Justice, Vol I: General Considerations*, Washington: US Institute of Peace
- P. Hayner, 2000: "Same Species, Different Animal: How South Africa Compares to Truth Commissions Worldwide", u: C. Villa-Vicencio/W. Verwoerd (eds.), *Looking Back, Reaching Forward*, London: Zen Books
- P. Hejner, 2003: *Neizrecive istine. Suočavanje sa državnim terorom i zverstvima*, Beograd: Samizdat B92
- A. Hodžić, 2003: "Povijest i lektira", u: M. Savić (ur.), *Integracija i tradicija*, Beograd: IFDT
- Jugoslovenska Komisija za istinu i pomirenje: *Osnovna dokumenta* (www.komisija.org)
- S. Koen, 2003: *Stanje poricanja. Žnati za žlodela i patnje*, Beograd: Fabrika knjiga
- Konferencija *U potrazi za istinom i odgovornošću. Ka demokratskoj budućnosti*, Beograd, 18-19. maj 2001 (www.b92.net/trr/2001/diskusija)
- S. Logar/S. Bogosavljević, 2001: "Viđenje istine u Srbiji", *Reč*, 62/8

- V. Matić, 2001: "Odbacivanje istine", *Reč*, 62/8
- C. Meier, 2000: "Doing History, Doing Justice: the Narrative of the Historian and of the Truth Commission", u: *Rotberg/Thompson*
- M. Minow, 1998: *Between Vengeance and Forgiveness. Facing History after Genocide and Mass Violence*, Boston: Beacon Press
- A. Molnar, 2002: "Pravno savladavanje totalitarne prošlosti", *Reč*, 65/11
- G. Schwan, 1998: "Political Consequences of Silenced Guilt", *Constellations*, Vol. 5, No. 4.
- R. Teitel, 2000: *Transitional Justice*, Oxford: Oxford University Press
- R. Teitel, 2003: "Transitional Justice as Liberal Narrative", u: A. Sajo (ed.), *Out of and Into Authoritarian Law*, The Hague: Kluwer
- A. du Toit, 2000: "The Moral Foundations of the South African TRC: Truth as Acknowledgement and Justice as Recognition", u: *Rotberg/Thompson*
- V. Vodinelić, 2002: *Prošlost kao izazov pravu. Srpska strana pravnog prevladavanja prošlosti*, Beograd: CUP
- J. Zalaquet, 1995: "Confronting Human Rights Violations Committed by Former Governments: Principles Applicable and Political Constraints", u: N. Kritz (ed.), *Transitional Justice, Vol I: General Considerations*, Washington: US Institute of Peace
- P. van Zyl, 2003: "Justice without Punishment: Guaranteeing Human Rights in Transitional Societies", u: A. Sajo (ed.), *Out of and Into Authoritarian Law*, The Hague: Kluwer